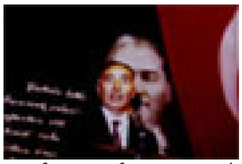
Modern Türklük Araştırmaları Dergisi
Cilt 2, Sayı 4 (Aralık 2005)
Mak. #60, ss. 189-197

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Prof.Dr. Muharrem Ergin'e

"Gök Tanrısı" Terimi Üzerine

Azmi Bilgin

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

ÖZET

İslâmiyet öncesi metinlerde geçen "gök tanrı" terimi, Türklük Bilimi araştırmacıları tarafından bir çok kez ele alınıp tartışıldı. İslâmiyet sonrası metinlerde geçen "gök tanrısı" terimi üzerinde bugüne kadar hiç durulmadı. Bu makalede 14. yüzyıla gelinceye kadar İslâm öncesi ve sonrası başlıca metinlerde bu iki kelimenin birlikte ve yalnız başına kullanışları incelendi. Daha sonra 14. ve 15. yüzyıl metinlerinde tespit ettiğimiz "gök tanrısı" ifadesinin, metnin bağlamından hareketle hangi anlamda kullanıldığı üzerinde fikir yürütüldü. İslâmiyet sonrası metinlerde *tanrı* kelimesi daha çok "ilâh" karşılığında kullanılırken incelediğimiz metinlerde geçen "gök tanrısı" sözünün "Allah" karşılığında kullanıldığı görülmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

tengri, Allah, Türk, gök

ABSTRACT

The term of "gök tanrı", which seen in the Pre-Islamic texts has been discussed many times in several occasions by Turkish specialists. However, no one has mentioned on "gök tanrısı" term, which used in Post-Islamic period text so far. In this article using of those words (both together and separately) has been analyzed until 14th century within the Pre-Islamic and Post-Islamic periods. The meaning of "gök tanrısı" term is also discussed based on text structure for 14th and 15th centuries as well. It has been seen that the word of *tanrı* has been used generally for the meaning of "deity" on the texts belonged to the Post-Islamic period and the term of "gök tanrısı" has been used for the meaning of "the God" in the texts, which we have examined.

KEY WORDS

tengri, God, Turk, heaven.

Tengri kelimesi Köktürk yazıtlarında "gök, gök yüzü," göğün rengi (maviliği) ve "tanrı" anlamlarında kullanılmıştır. Burkancı Uygur metinlerinde *tanrı* kelimesi, "ilâh, tanrı, Buda, Burkan, Efendi" anlamlarına gelmektedir. İslâmiyet sonrası dönemin başlangıcında "1. Allah, 2. ilâh" anlamında; daha sonra ise "1. ilâh 2. Allah" karşılığında kullanılmaya başlanmıştır.

Eski Türklerde göğün ve yerin yalnızca bir tane "kılıcısı, yaratıcısı" olduğu ifade ediliyor, ancak bunun adı verilmiyordu (Ögel 1995: 147). Bazı araştırmalara dayanarak 8-10. yüzyıllarda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilâh kavramına ulaştıkları sanılmaktadır (Esin 2001: 60-61). Bir başka görüşe göre ise *tengri* kavramı Çinlilerinkine tamamen benzemekteydi. Buna göre Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist anlam ve bir sayısının simgesi gök veya T'ai-chi (ilk tek birlik) olması ile açıklanabilir (Esin 2001: 61-62).

Özellikle eski Türk düşüncesinde, gök ile Tanrı arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür (Ögel 1995: 147). Türkler "tanrı" için *kök tengri* ya da *tengri* kelimelerini kullanmışlar, *kök* kelimesini tek başına "tengri" için kullanmamışlardır (Barutçu Özönder 1998 : 171-172). Köktürkler kağanlarını "göksel hükümdarlar" olarak nitelendiriyorlardı (Esin 2001: 21). Çin'de ve Türklerde göğün kutbu sanılan Kutupyıldızı, Türkçe adıyla *Altun* (veya *Temür*)-*kazguk* Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sanılıyordu (Esin 2001:41). Köktürk ve Uygur kağanları bu dönem metinleri dikkate alındığında çok iyi izah edilemeyecek bir biçimde de olsa göğe aittirler. Kağan soyundan olanların ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani gök tanrısının mekânı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu. Böylece Türklerde de hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Köktürk yazıtlarında da gök tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, *tengri-kan* (tanrı han) denmekteydi (Esin 2001: 59).

Gök ve tanrı kelimelerinin Orhun Yazıtlarında kullanılışına bakacak olursak başlıca şu örnekleri görürüz: *Üze kök tengri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oglı kılınmış* "Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış" (Ergin 1976: 51; Tekin 1988: 8-9). Bu cümlede yerle gök yaratıldıktan sonra insanoğlunun da bu iki varlık arasında yaratıldığından söz edilmektedir. Yani âlem yaratılmıştır, ancak nasıl ve kim tarafından yaratıldığı ve bu yaratmanın "yoktan var etme" biçiminde olup olmadığı açıklık kazanmamıştır (Taş 2002: 36-38). Köktürk metinlerinde geçen *Tengri teg tengride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum.* "(Ben) Tanrı gibi ve Tanrıdan olmuş Türk Bilge Kağan bu devirde tahta oturdum." (Ergin 1976: 49; Tekin 1988: 2-3) ifadesinden Köktürk kağanlarının yüce, kudret sahibi bir varlık ya da ilâhî ve göksel (semavî) olduğu[1]; *Tengri küç birtük üçün*

[1] "Tengri teg tengride bolmış" ifadesinin farklı biçimde anlamlandırılabileceği konusunda

kañım kagan süsi böri teg ermiş "Tanrı güç vermiş olduğu için babam hakanın askerleri kurt gibi imiş" (Ergin 1976: 53; Tekin 1988: 10-11) cümlesinden, Tanrı'dan güç aldığı; *Tengri yarlıkaduk içün, illigig elsiretmiş kaganlıgıg kagansıratmış...* "Tanrı öyle buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış..." (Ergin 1976: 53; Tekin 1988: 12-13) sözünden ise Tanrının buyuran bir varlık olduğu ve bu buyruklara Türk hakanlarının boyun eğdiği anlaşılıyor. Bu yazıtlarda ve Köktürk harfleriyle yazılmış öbür metinlerde göğün yüceliği içinde Tanrının yüceliği de söz konusu edilmiştir.

Üze tengri basmasar "üstteki gök çökmedikçe" (Ergin 1976: 54; Tekin 1988: 14-15) ... *üze tengri ıduk yer sub...* "...yukarıdaki Tanrı kutsal Yer (ve) Su..." (Ergin 1976: 68; Tekin 1988: 50-51) ve *üze türük tengrisi* "yukarıdaki Türk tanrısı" (Ergin 1976: 52; Tekin 1988: 10-11) biçiminde geçen sözcüklerden de Tanrı'nın ve göğün "üstte, yukarıda" olduğu diğer varlıklardan daha üstte, yükseklerde olduğu anlatılmak istenir.[2] Köktük yazıtlarında "üze", Orta Türkçe döneminde "idiz", daha sonra "ulug" sözcükleri gök ve tanrı için kullanılmıştır. Bu "ilintisi ve değintisi olmayan bir yükseklik" olarak da yorumlanabilmektedir. Tanrı ve gökle ilgili bu tür genel bilgilerin dışında Orhun yazıtlarında dinî ve fizikötesi fikirlere pek yer verilmediği görülmektedir.

Orhun yazıtları göğün baskısından ve yok etmesinden söz eder. Eski Türk dünyasında kağanı tahttan indirmenin ölümcül bir suç olduğu bilinir. Tıpkı İslâmiyetin kabulünden sonra yazılmış, özellikle siyasetnâme türü eserlerde sıklıkla karşılaştığımız "zıllu'llâh" ifadesinde olduğu gibi, gerçekten prens/tigin Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisidir. Onun emri göğün emri, onun yaptığı göğün yaptığıdır (Roux 1999: 86, 87).

Bu yazıtlarda Şaman inanışından söz edilmediği için VIII. yüzyıldaki Türklerin şaman inançları ile XIX. yüzyıldaki Moğolların şaman inançları arasında bağlantı kurmak doğru olmaz.

Çin ve Yakın Doğu verilerinden başka Türk mezar taşlarındaki ağıtlardan, P. Schmidt ve O. Turan gibi bilginler Köktürk devrinde gök ibadetinin, tevhit dinlerinden İslâm'da zirveye erişen, her tasavvurdan münezzeh ilâh düşüncesine doğru yükselmekte bulunduğu kanaatine varmışlardır. Doerfer Türklerin *tengri* kelimesini umumiyetle ilâh anlamında kullandıklarını, başka tabiat tezahürlerine de teşmil ettiklerini söylemiştir (Esin 1978: 87). Bir başka görüş de kâinatın küllî ruhunu mukaddes sayan ve böylece panteizme yaklaşan, Taoizm'e benzer bir tanrı inancının

---

ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ercilasun (1985: 69-74); Barutçu Özönder (1995: 89-100).

[2] Hz. Peygamber, bedevî bir kadının mümin olup olmadığını anlamak üzere ona Allah'ın nerede olduğunu sormuş, kadın parmağıyla göğe işaret edince "Bu kadın Allah'a inanıyor" demiştir (bkz. Müslim, "Mesâcid", 33). Burada gök yalnızca cisim olarak değil, mutlak yükseklik ve üstünlük işareti olarak yorumlanmıştır. Gök, maddî, manevî, cismânî ve ruhanî bütün yaratıkların, mekânın ve zamanın üstü demek olan mutlak yüksekliğe işarettir.

Universalism'in olduğudur (Esin 1978: 43-48) .

Gök tengride kut bulan Türk hükümdarlarından Köktürk kağanı, güneşe benzetiliyordu (Esin, 2004: 75). Hunlar göğü tanık tutarak ant içerdi, fakat Türk devrinde, Türkler ve öbür İç Asyalılar ant merasiminde, daha çok güneş ve ayı şahit tutuyorlardı (Esin, 2004: 77).

Kağan gökten gelmiştir, göğe benzer, gök tarafından yaratılmıştır (Roux 1999**:** 88).

Köktürk kağanları güneşe benzetilirken Uygur kağanlarının bazısı gök tanrısından, diğerleri güneş ve aydan, veya Kün-ay'dan kut almış sayılıyordu. *Kutadgu Bilig'*de kağan kişiliğinin adı Kün-togdı'dır ve güneşe benzetilir (Esin 200: 70-71).

Uygur kağanları 744-789 yıllarındaki Köktürk kağanları gibi, gök kutuna işaret eden lakaplar ("Tengride kut bolmuş") taşırken beşinci kağandan sonra (789-790) güneş ve aydan kut almaktadırlar (Esin 2004: 83).

Uygurlar döneminde Çinceden tercüme edilmiş Budist içerikli metinlerde gök tengri ifadesi sıklıkla geçmeye devam etmektedir. Ancak burada "tengri"yle birlikte kullanılan kelimelerin önemine ve diğer varlıklardan farklılığına vurgu yapılmak istendiği anlaşılmaktadır. Bununla ilgili Şüen Zang çevirisinden birkaç örnek vermekle yetineceğim: *İnçip yarok kün tengri kök tengrig* (642-3) "parlak güneşin gökyüzünü süslediği gerçeği" (Röhrborn 1996: 66-67); *künli aylı iki yarutdaçılar yarutdılar kök tengrig* (1732-4) "güneş ve ay iki aydılatan gök yüzünü aydınlatıyordu" (Röhrborn 1996: 152-153); *kök tengri ordosın tetrü sakınsar teringin kengin kertgünüp üstün agtınguluk yeg adrok yer oron tetir* (1819-23) "gökyüzü sarayının derinliği ve genişliği düşünülünce oranın inançlılar için yükselebilinecek ve istenebilinecek bir yer olduğu görülür." (Röhrborn 1996: 159) .

Orta Türkçe devresinde Uygurlar döneminden kalma şiirlerde *tengri* kelimesi "tanrı" ve "gök" anlamlarının yanında "saygıdeğer, efendi" karşılığında da kullanılmaktadır:

Öngdün küntün bulungda
Ögrünçlüg yil yiltirdi
Kidin tağdın bulungda
Tengri kapığı açıldı
"Cenup-şark köşesinden
Sevinç rüzgârı esti,
Şimal-garp köşesinden
Gök kapısı açıldı" (Arat 1986: 296-297)

Könglüngin ögrünçlüg kılğıl
Yirke tengrike sevinç tutğıl
Gönlünü ferah tut
Yere, göğe sevinç göster (Arat 1986: 282-283)

Yir-ke tengri-ke sevinç tut
Burkan-lar-ka tapığ kıl
Yeri, göğü sevindir,
Burkanlara kulluk et (Arat 1986: 296-297)

körtle tüzün tengrim burkanım bulunçsuzum
güzel, asil tanrım, burkanım, bulunmazım (Arat 1986: 16-17).

bar ililig kök kalık yüzinte
bakşılığ burkan tengri toğtunguz
bar *ililig* gök yüzünde
öğretici burkan olarak doğdunuz (Arat 1986: 52-53)

arslan bilge tengri ilig künçük ıduk kut
ançulayu ok ekem tölek kız tengrim
Arslan Bilge Tengri İlig Künçük Iduk-Kut
Bir de ablam Tölek Kız Tengrim (Arat 1986: 220-221)

Dua ayini Ortaçağın ilk dönemlerinde güçlü bir etkisi bulunan ve bütün kutsal varlıkların en büyüğü kabul edilen gök tanrısı *Tengri*'ye yapılmaktadır. Hiong-nular döneminden tek bir belgede bir düşman şehrinin fethinden sonra göğe yönelik bir haykırış bir şükür eylemi yer alır (Roux 1999: 30-31).

Oğuz Kağan'ın efsanevî kişiliği hakkında çok eski bir tarihte oluşmuş olan *Oğuz Kağan Destanı*'nın manzum parçalarından birinde "kök tengri" tamlaması geçmektedir[3]:

Düşmanlarnı ığlagurdum
Dostlarımnı men küldürdüm
Kök tengrige men ödedim
Senlerge bire men yurdum

[3] Bu eserin günümüze ancak 13. yüzyıldan kalma bir nüshası ulaşmıştır.

"Düşmanları ben ağlattım
Dostlarımı ben güldürdüm
Gök Tanrıya ben ödedim
Size veriyorum yurdum" (Tekin 1986: 103).

Oğuzların destanî hayatını anlatan bir başka önemli eser Dede Korkut Kitabı'dır. Bu eserde İslâm öncesi ve sonrası Türk kültür hayatının yansımaları birlikte görülmektedir: *Ağız açub öger olsam/Üstümüzde Tangrı görkli."* (Ergin 1981: 75; Tezcan-Boeschoten 2000: 31); *yücelerden yücesin/ Kimse bilmez nicesin/ Görklü Tangrı/ Çok cahiller seni gökde arar, yerde ister/ Sen hod mü'minlerin könglindesin* (Ergin 1981:184; Tezcan-Boeschoten 2000: 122). İlk cümlede görklü Tanrı'nın gökle bağlantısı kurulurken, ikincisinde Tanrı'nın tüm mekânlardan beri olduğu söylenmiş ve diğer üstün sıfatları sıralanmıştır.

Kâşgarlı Mahmut, *Tengri*'nin anlamını, "Allah; azze ve celle" olar vermiş ve buna şu bilgileri de eklemiştir: "Kâfirler göğe *tengri* derler, azametli gördükleri her şeyi, örneğin bir dağı ya da bir ağacı da *tengri* olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bunlar bilge bir adama da *tengriken* derler." (Kâşgarlı Mahmûd 2005: 551). Buradan anlaşıldığına göre *tengri* kelimesinin Müslüman Türkler arasında "Allah" için, Müslüman olmayan Türkler tarafından da "büyük heybetli ve gösterişli varlıklar" için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Rylands Kur'an tercümesinde de *tengri* kelimesinin "ilâh" anlamında kullanıldığını, bu kullanılışın daha sonraki metinlerde de yaygınlaşarak devam ettiğini görürüz: *Ol Tangrı kök içinde idi erür, hem yer içinde idi erür...* "Gökteki ilâh da yerdeki ilâh da O'dur..." (Zuhruf 43/84) (Ata 2004: 126). *Yer kök idisi tuta and ol rûzî râstanıng mengizlik kim sözleyür sizler.* "Göğün ve yerin rabbine andolsun ki bu vaad, sizin konuşmanız gibi kesin ve gerçektir" (Zariyat 51/23) (Ata 2004: 144).

İslâmî devrede Uygur harfleriyle yazılmış eserlerden *Sirâcü'l-kulûb*'da (istinsah tarihi 1431) Firavun'la ilgili şöyle bir kıssadan söz edilir:

> *Firavun Hâmân adlıg vesiriga buyurtı kim mening üçün bir andag öndür imaret kopartkıl kim tünyata andın öndür imâret bolmazun kim men anıng öze çıkıp Mûsâ ayıtkan Tengrini kökte köreyim tip…*(Sertkaya 1975: 42-43).

Hz. Musa'nın insanları zaman ve mekândan beri olan Allah'a davet ettiğini biliyoruz. Metinden anlaşıldığı kadarıyla "Hz. Musa'nın sözünü ettiği Tanrı'yı" gökte görmek için Firavun, Haman adlı vezirine emrederek dünyanın en yüksek kulesini yaptırmasını ister.

Buna benzer bir kıssayı ve düşünceyi biz 14. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan Âşık Paşa'nın ünlü *Garibname* adlı eserinde de görmekteyiz:

> *Yani kim gök Tanrısın vurmağ-ıçun*
>
> *Tanrı benven diyüben durmağıçün*
>
> "Yani, göklerin de sahibi olan Allah'ı, Tanrı benim diyerek öldürmek istiyordu." (Yavuz 2000: 825).

Nemrut isyan edip tanrılık iddia edince göklerin altında kartal gibi hoplayarak bir ok alıp Allah'a attı. Gök Tanrısını yani Allah'ı tanrı benim diyerek vurmak istedi. Kıssanın devamında Allah'ın Cebrail'e emrederek bir balığı alıp onun okuna karşı tutmasını söylediği, Nemrut'un balığa saplanıp kanlanan oku tahtına bırakarak her zamanki gibi işlerine devam ettiği anlatılır.

Beyitte gök Tanrısının "göklerin sahibi olan Allah" olarak anlamlandırıldığı görülmektedir. Yani Kur'an'da geçen "rabbü's-semâvât" (meselâ bk. er-Ra'd 13/16; el-İsrâ 17/102; es-Sâffât 37/5)'ın karşılığı olarak düşünülmüştür.

Anadolu'da 15. yüzyılda yazılmış ilk siyasetnamelerden biri olan *Enisü'l-celîs* adlı bir eserde de "Gök Tenrisi" geçmektedir. Bu eser tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır. Aslında bu makaleyi yazmaya bizi sevkeden de bu örnek olmuştur:

> *Ve dahı bir gün Hârûn er-Reşîdi gördiler, 'Arafa güninde 'Arafâtda şol gāyet isside baş açuk yalın ayak bir taş üstinde turmış, Hak te'ālā hazretine tazarru' ve zārılıḳ ider. Eydür ki Hudâvendâ, Allâhâ, Perverdigârâ! Ben bir günâhkâr kulvan, benüm işüm oldur ki beni dâyim maġfiret su-y-ıla yuyasın, baña rahmet idesin. Anlar ki anda hâzır turmışlar-ıdı, eydürler-idi ki görüñ cebbār-ı zemîn Gök Tenrisi'ne nice (1) zârılıḳ ider didiler* (Kasım b. Seydî Hâfız el-Ankarî, vr. 31b).
>
> "Bir gün Harun Reşidi gördüler, Arafa gününde, Arafat'ta çok sıcakta baş açık yalın ayak bir taşın üstünde durmuş, Yüce Allah'a yalvarıp yakarıyordu. Şöyle söylüyordu: Ey Allahım! Ben günahkâr bir kulum. Beni devamlı mağfiret suyuyla yıkayıp, bana rahmet et. Orada hazır bulunanlar: "Görün, yerin hükümdarı (Harun Reşid), Allah'a nasıl yalvarıyor." dediler.

Gök Tanrısı'nın burada metnin bağlamından hareketle "Hudavend, Allah, Perverdigâr" karşılığında kullanıldığını görmekteyiz. Çünkü bir cümle önce, adı geçen kelimelerle yalvarılan en yüce varlık için bunların Türkçe karşılığı olan "Gök Tanrısı" kullanılmıştır.

İslâmiyetin kabulünden sonra yazılmış eserlerde "gök" ile "tanrı" kelimelerinin anlam ilişkileri göz önüne alındığında, aşağıda özet olarak verilen "Allah" ile "arş" kelimesi arasında kurulan anlam bağlantısına benzediği anlaşılmaktadır.

Kur'an'da bir çok kez geçen "Allah arşa istiva etti" (meselâ bk. el-Araf 7/54, Yunus 10/ 3, Taha 20/5, el-Furkan 25/59, es-Secde 32/4, el-Hadid 57/4) ifadesinden, tefsirciler "Allah'ın bütün yaratıkları üzerindeki hüküm ve iktidarı"nın anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir. Arş aslında "tavan" anlamındadır. Çadır ve çardak gibi yükselen ve gölge veren şeyler için kullanılır. Arşı anlamlandırırken yücelik ve üstlük mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Arş hükümdarların üzerine cülus ettikleri taht

anlamında da kullanılır olmuştur. Taht için gereken mülkten, izzet ve saltanattan kinaye de kılınmıştır... (Yazır ts. : 2176-2177) Arş bütün âlemi kaplayan, sınırları ve gücü insan aklıyla anlaşılamayacak kadar yüksek bir makam olarak düşünülmüştür. Mekânlar, yönler üstü, en üstün bir yücelik ifade eder. İstivanın arşa özgü kılınmasının sebebi ise onun, yaratılanların en büyüğü olmasına bağlanmıştır.[4] İlâhî azamet ve saltanatın tasviri anlamındadır. Kâinatı yaratan ve idare eden Allah arşa istiva etmiştir. Bazı bilginler Kur'an'da geçen "yükseltilmiş tavan"dan (et-Tûr 52/5) arşın kastedildiğini belirtmişlerdir (Yavuz 1991:407). Arş Tasavvufta Allah'ın zuhur ve tecelli edeceği bir "tenezzül mahalli"dir.

Bugüne kadar İslâm öncesi metinlerde geçen "gök tañrı" ifadesi bir hayli tartışıldı. İslâmî dönemde son iki örnekte olduğu gibi "gök tanrısı" biçiminde geçen ifade üzerinde durulmadı. Biz bu makalemizde *Garibnâme* ve *Enisü'l-celîs*'te geçen bu iki örneğe dikkat çekmek istedik. Bu iki örneğin yanında İslâmî dönemde kullanılmış olan "gök" ve "tanrı" kelimeleri arasındaki anlam ilişkilerini de incelemeye çalıştık. Sonuç olarak 14 ve 15. yüzyıllarda Müslüman Türkler tıpkı İslâm öncesi dönemde yaşayan ataları gibi, Tanrı'yı bir mekândan çok, yukarıda ayette geçen "Allah arşa istiva etti" konusunda olduğu gibi, yüksekliği, yüceliği, ulaşılmazlığı ve erişilmezliği gökle birlikte tasavvur ettiklerinden, "Allah" kelimesi için Gök Tanrısı demekte bir sakınca görmemişlerdir.[5] Eski Anadolu Türkçesine kadar metinlerde hep "gök tanrı" şeklinde eksiz geçen bu tamlamanın iyelik ekli kullanılması da üzerinde durulması gereken bir başka konudur.

Kaynaklar

ARAT, Reşid Rahmeti (1986) *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları.

ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kuran Tercümesi (Ryland Nüshası): Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1995) "teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ve teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan ibareleri üzerine" *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 89-100.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema (1998) Yenisey Kitabeleri ve Yer-sular" *Türklük Bilgisi Araştırmaları: Hasibe Mazıoğlu Armağanı II*, Harvard, Cilt 22, 171-182.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî (1387/1967) *el-Câmiu'l-ahkâm mine'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Kahire, VII, 219-221.

ERCILASUN, Ahmet B. (1985) "Bige Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler: I. Türk Dili*, Cilt I, İstanbul, 69-74.

---

[4] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî 1387/1967: 219-221

[5] Dinler Tarihi alanında çalışan bilim adamlarının konuyu bu açıdan yeniden ele almalarında yarar bulunmaktadır.

ERGİN, Muharrem (1976) *Orhun Âbideleri*, , İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ERGİN, Muharrem (1981) *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları

ESİN, Emel (1978) *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul:Edebiyat Fakültesi Matbaası.

ESİN, Emel (2001) *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

ESİN, Emel (2004) *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi .

Kāsım b. Seydî Hâfız el-Ankarî, *Enisü'l-celîs*, vr.31b/13. [Not: Eser tarafımızdan neşre hazırlanmaktadır.]

Kâşgarlı Mahmûd (2005) *Dîvânü Lugâti't-Türk* (çeviri, uyarlama, düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabalcı Yayınevi

ÖGEL, Bahaeddin (1995) *Türk Mitolojisi*, Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

RÖHRBORN, Klaus (1996) *Xuanzangs Leben und Werk, Tail 5, Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ROUX, Jean-Paul (1999) *Altay Türklerinde Ölüm.* çeviren: KAZANCIGIL, Aykut, İstanbul : Kabalcı Yayınevi.

SERTKAYA, Osman F.(1975) *İslâmî Devrenin Uygur Harfli Eserlerinden Sirâcü'l-kulûb*. İstanbul Üniversitesi yayımlanmamış doktora tezi.

TAŞ, İsmail (2002) *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. Konya: Kömen yayınları.

TEKİN, Talat (1986) *Türk Dili: Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*. Cilt LI, Sayı: 409, Ankara : Türk Dil Kurumu yayınları.

TEKİN, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.

TEZCAN, Semih- BOESCHOTEN Hendrik (2000) *Dede Korkut Oğuznameleri*, İstanbul: Yapı Kredi yayınları.

YAVUZ, Kemal (2000) Âşık Paşa, *Garib-nâme*, İstanbul:Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAVUZ, Yusuf Şevki (1991) "Arş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, İstanbul, 406-409.

YAZIR, Elmalılı Hamdi (ts) *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, Cilt III, 2176-2185.

Azmi Bilgin

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Adres: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Laleli, İstanbul

Tel: 0212 455 57 00

Yazı bilgisi :

Alındığı tarih: 15 Kasım 2005

Yayına kabul edildiği tarih: 30 Kasım 2005

E-yayın tarihi: 27 Aralık 2005

Çıktı sayfa sayısı: 9

Kaynak sayısı: 24